

RmR

Interventies - Karakter

Samenvatting

Het overzicht van interventies het resultaat van de beoordeling door stakeholders via een digitale enquête. De interventies in deze deelpublicatie hebben allemaal betrekking op de waardencategorie Karakter. Alle interventies hebben een duurzame verbetering van het woongebouw als doel maar grijpen in op verschillende schaalniveaus, component, woning, gebouw, ensemble of buurt. Ook kennen ze, binnen 'karakter', overeenkomend met het RmR waardenmodel, vijf subthema's: ruimtelijk, esthetisch, sociaal, identiteit of veiligheid. Per interventie worden ook opmerkingen van stakeholders genoemd, voordelen en beperkingen en voorwaarden of benodigdheden om deze interventie te kunnen uitvoeren. Het overzicht van interventies dient om, samen met de andere delen over 'gebruik' en 'bestuur', en met de attributen catalogus, afwegingen te kunnen maken voor renovatiestrategieën gebaseerd op waarden.

Deze deelpublicatie is onderdeel van het onderzoeksproject Renoveren met Respect, uitgevoerd door de TU Delft met subsidie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in kader van het programma Erfgoed en Duurzaamheid. Betrokken onderzoekers zijn:
Lidwine Spoormans, Sean Huizinga, Nicholas Clarke, Hielkje Zijlstra, Wessel de Jonge, Thaleia Konstantinou, Alexandra Fröwis, Erwin Mlechnik, Vincent Gruis.

Tekst: Hielkje Zijlstra
Redactie: Lidwine Spoormans
Lay-out en webdesign: Armance Coppoolse en Rein Bange
Afbeelding op de omslag: Walstraat - Ravenstein
© TU Delft, 2023

Introductie

Dit is de interventie catalogus (deel Karakter), behorend bij het onderzoeksproject 'Renoveren met Respect', uitgevoerd door de Technische Universiteit Delft. Het doel van het onderzoek is om een methode te ontwikkelen die erfgoedwaarden incorporeert in ontwerpbeslissingen voor duurzame woningrenovatie.

Deze interventie-catalogus geeft een overzicht van de meest gewaardeerde renovatie ingrepen. De drie delen van de interventie-catalogus vormen samen met de attributen-catalogus de informatie voor het opstellen van renovatie scenario's. Uitgangspunt van het onderzoek is dat wanneer duidelijk is welke interventies kansrijk zijn en waarom, deze beter kunnen worden geïntegreerd in de noodzakelijke plannen voor renovatie en beheer. Zo kan erfgoed duurzame stedelijke ontwikkeling bevorderen. Ook onmogelijkheden, soms locatieafhankelijk, komen aan de orde omdat ook inzicht verkregen moet worden in de beperkingen bij renoveren met respect.

Interventies

In het onderzoek wordt een holistische benadering ten aanzien van erfgoedwaarden gehanteerd, inclusief bijvoorbeeld sociale, esthetische, economische en historische waarden. Waarin herkennen we die waarden en hoe kunnen we ze behouden?

Tijdens de eerste stappen van dit deelonderzoek is een inventarisatie gemaakt van mogelijke interventies binnen de waarden categorieën van het RmR waardenmodel. De (mogelijke) interventies zijn onderverdeeld in drie thema's: Karakter, Bestuur en Gebruik. Voor ieder thema zijn families bepaald. Voor Karakter zijn dat: Ruimtelijk, Esthetiek, Sociaal, identiteit en Veiligheid. Iedere familie kent een aantal mogelijke interventies. Dit leidde voor Karakter tot 33 mogelijke interventies.

Werkwijze

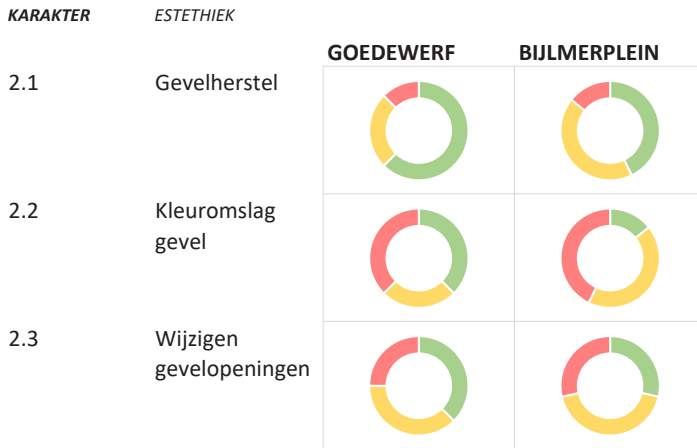
Via een App is door stakeholders beoordeeld in hoeverre de interventies geschikt zijn voor de ontwerp cases. Ook konden hierbij andere ingrepen voorgesteld worden.

Daaruit werden nog twee interventies toegevoegd aan de lijst mogelijke interventies. Per ontwerpcases gaven stakeholders via de app aan of ze deze wel of niet geschikt achtten (of geen mening).

Illustratie van interventie kaarten ter beoordeling in de digitale app.

Daaruit kwam een overzicht van de voorkeuren per interventie. Na deze vergelijking zijn voor de catalogus - Karakter de interventies gegroepeerd in de onderwerpen: Woonomgeving, Materiaalgebruik van de bouwkundige schil, Verdichten, Toegankelijkheid en veiligheid en Documenteren. Ieder onderwerp bevat vervolgens drie interventies. Per interventie wordt in de catalogus beschreven: een omschrijving, een evaluatie van de beoordeling, de condities (voordelen, beperkingen, benodigdheden) en referenties van voorbeelden en literatuur. In een vervolgstap kan, met inachtneming van de voordelen, beperkingen, meningen etc, keuze worden gemaakt welke interventies worden meegenomen in de renovatiescenario's.

Illustratie van beoordeling geschiktheid per ingreep.

Resultaat

Het resultaat zijn drie delen van de ingrepen catalogus, onderverdeeld in Karakter, Gebruik en Bestuur.

Deze zijn bedoeld als informatie voor het opstellen van scenario's voor duurzame renovatie binnen het project Renoveren met Respect. In tweede instantie geeft het ook informatie over welke ingrepen meer en welke minder goed beoordeeld worden door de verschillende stakeholders bij toekomstige renovaties van woningen gebouwd tussen 1965 en 1985.

Interventies - Karakter

<i>Karakter</i>			
<i>Onderwerp</i>	<i>Interventie</i>	<i>Schaal-niveau</i>	<i>Waardencategorie</i>
Woonomgeving	Verbeteren publiek ruimte, groen en water	Buurt	Karakter > Identiteit Karakter > Ruimtelijk
	Verbeteren privé groen en erfafscheiding	Woning	Karakter > Ruimtelijk Karakter > Esthetiek
	Herinrichten routes en gebruik	Buurt	Karakter > Veiligheid Karakter > Ruimtelijk
Materiaalgebruik van de bouwkundige schil	Gevels optimaliseren	Ensemble	Karakter > Identiteit Karakter > Esthetiek
	Dak optimaliseren	Ensemble	Karakter > Identiteit Karakter > Esthetiek
	Vervangen van gehele schil	Ensemble	Karakter > Identiteit Karakter > Esthetiek
Verdichten	Bijbouwen	Ensemble	Karakter > Ruimtelijk Karakter > Sociaal
	Woningindeling wijzigen/uitbreiden	Woning	Karakter > Sociaal Karakter > Ruimtelijk
	Functies toevoegen	Buurt	Karakter > Sociaal Karakter > Identiteit
Toegankelijkheid en veiligheid	Afsluiten woningen-trees	Ensemble	Karakter > Veiligheid Karakter > Identiteit
	Verbeteren van veiligheid van de woning	Woning	Karakter > Veiligheid
	Vervoersmogelijkheden	Buurt	Karakter > Veiligheid Karakter > Identiteit
Documenteren	Onderzoek, archiveren en monitoren	Alle niveaus	Karakter > Identiteit Karakter > Veiligheid

RmR

Inhoudsopgave

Woonomgeving

Verbeteren publieke ruimte, groen en water	p7
Verbeteren privé groen en erfafscheidingen	p11
Herinrichten routes en gebruik	p15

Materiaalgebruik van de bouwkundige schil

Gevels optimaliseren	p19
Dak optimaliseren	p23
Vervangen van gehele schil	p27

Verdichten

Bijbouwen	p31
Woningindeling wijzigen/ uitbreiden	p35
Functies toevoegen	p39

Toegankelijkheid & Veiligheid

Afsluiten van woningentrees	p43
Verbeteren van veiligheid van de woning	p47
Vervoersmogelijkheden	p49

Documenteren

Onderzoek, archiveren en monitoren	p51
Beoordeling van de interventies	p51
Overzicht referenties	p57

Interventie **VERBETEREN PUBLIEKE RUIMTE, GROEN EN WATER**
Onderwerp ***Woonomgeving***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Buurt
Waarden Karakter > Identiteit > Omgevingsidentiteit
Karakter > Ruimtelijk > Ruimtesequentie

Groen en blauwstructuur Goedewerf

Winkelplein Bijlmerplein

Beschrijving

De ruimte tussen gebouwen is net zo belangrijk als de ruimte in de gebouwen. Gehl benadrukt het belang van “zachte overgangen” tussen woningen en het openbare gebied (Gehl 2011, pp. 183-197). De buurten uit de tijdsperiode van het onderzoek (Blom et al., 2019) werden meestal als een samenhangend geheel ontworpen. Veelal was er nog geen bebouwing aanwezig of vond er op grote schaal (stads)vernieuwing plaats door eerst te slopen.

In het winkelcentrum van de Bijlmer stond de openbare ruimte centraal als ontsluiting van woningen, bergingen, winkels en bedrijven, te voet en met auto's en fietsen. Bij het plan Bijlmerplein werd gekozen om de woningen te ontsluiten op het dak van de winkels via een eigen woonstraat met aangrenzend privé buitenruimten. In 2007 werd hier een verbeteringsplan voor opgesteld (Handel & Smits, 2007).

In Almere was de groen- en waterstructuur leidend in het ontwerp (Onclin & Koningsberger 2021, pp. 25-28). Ook in Almere haven waar een groot aantal woningen werden geclusterd, was het ontwerp voor openbaar groen, water en routes voor fietsers leidend in het ontwerp. Daarbinnen werden clusters van woningen om hoven, parkeerplaatsen en woonerven gelegd. In de loop van de tijd zijn plekken in de openbare ruimte overgroeid, vervuild en verwaarloosd. Een opruim-, en schoonmaakbeurt doet al veel. Regelmatig onderhoud moet worden uitgevoerd en plekken die aanleiding geven om te vervuilen moeten worden aangepakt. In de verduurzaming zal meer groen en minder onderhoud met elkaar wedijveren. Betrokkenheid genereren door bewoners in te schakelen kan daarbij helpen.

Volkstuinen, gemeenschappelijke tuinen, speelplaatsen en connecties maken met een buurthuis kunnen worden gestimuleerd. Er wordt veel onderzoek gedaan naar de relatie tussen welbevinden en de inrichting van het publiek/ openbaar gebied (Van Dorst, 2012 en Weijs-Perrée et al., 2019).

Genoemd in de App

Goedewerf

“Openbare ruimte kan wel wat groener naar mijn idee, wordt nu nogal overheerst door geparkeerde auto’s.”

“[Daktuin] is hier op de bg aanwezig, veel groen en water in de omgeving = kernkwaliteit van Almere!!”

“Ruimte genoeg.”

Bijlmerplein

“Gemeenschappelijke binnengebied zoveel als mogelijk respecteren.”

“Dat plein kan echt veel groener. Dat het zo stenig is ook geen bewuste ontwerpkeuze geweest maar is gewoonweg zo uitgevoerd.”

“Meer groen en dan ook betrokkenheid genereren bij onderhoud etc.”

Voordelen

Plezieriger plaats om te verblijven. Identiteit versterkend. Een gezonder woonmilieu.

Beperkingen

Investeren, beheren en onderhouden

Pas op lange termijn meetbaar. Afname CO² productie en welzijn van bewoners.

Benodigheden

In Almere zijn toekomstplannen en een visie opgesteld, waarin met name de bestaande grotere groen en blauwstructuren worden versterkt (Gemeente Almere, 2021). Op buurt en straatniveau werden in 2019 de riolering en de bestrating vernieuwd, maar van een integratie van meer groen op dat niveau is geen sprake (Dusseldorp). In de nieuwsbrief van 2016 wordt gemeld dat er eerder bomen verdwijnen dan dat er bijkomen (Gemeente Almere 2016). Wel wordt er gekeken of privétuinen vergroot kunnen worden.

In de toekomstplannen van Amsterdam is ook aandacht voor meer groen op grote schaal (Gemeente Amsterdam, 2020 (1)) en kleine schaal (Gemeente Amsterdam, 2020 (2)). Concreet staat in het programma Stadsverbetering vermeld: *“Het is fijn dat we zijn gestart met de verbetering van de Hoven in Holendrecht en de aanpak van de loopdekken in de Amsterdamse Poort. Deze projecten stonden al enige tijd op stapel. In de Amsterdamse Poort zijn de bewoners, de ondernemers en de beheerders nauw betrokken geweest bij het traject.”* (Gemeente Amsterdam, 2021 (2) 16-18). Er wordt echter concreet alleen melding gemaakt van het verhelpen van lekkages op de dekken. Over de openbare ruimte op de begane grond wordt niets vermeld.

Referenties

Voorbeelden

In de referentiecasses wordt de kwaliteit van de publieke ruimte als essentieel benoemd. De waardering van de buurt werd voor de renovatie door bewoners als slecht beoordeeld, met name doordat het openbaar gebied verwaarloosd was. Na de renovatie met verbeteringen in de openbare ruimte zijn de mensen weer trots om in deze buurt te wonen zoals in de wijken Bornholm in Hoofddorp, Ittersumerlanden in Zwolle en Berglaren en Molenakker in Gemert.

*Bornholm Hoofddorp na de renovatie, Ittersumerlanden Zwolle, Gemert
(Edens et al., 2010 p. 133)*

Literatuur

Network of Architects & Planners (NAP). (2015). *Geslaagde metamorfose van een bloemkoolwijk in Hoofddorp*. NAP en Ymere.

Heren 5. (2011). *Bloemkoolrijk. De transformatie van een bloemkoolwijk in Zwolle*. Heren 5 Architecten.

Edens, C., Franke, S., Jansen, B., Oosterheerd, I., Lengkeek, A., Schuitemaker, A. en Van de Wal, O. (2010). *Stedenbouw als Strategie. De Transformatie van de bestaande stad*. Stadschiers. SUN / Trancity / Kei.

Interventie **VERBETEREN PRIVÉ GROEN EN ERFAFSCHIEDINGEN**
Onderwerp ***Woonomgeving***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Woning
Waarden Karakter > Ruimtelijk > Privacy
Karakter > Esthetiek > Materialisatie

Erfafscheidingen Goedewerf

Woondekken Bijlmerplein

Beschrijving

Erfafscheiding die door individuele bewoners worden geplaatst zijn rommelig en vaak slecht onderhouden. Pas als ze omwaaien wordt iets vervangen. In Goedewerf grenzen veel tuinen aan de openbare ruimte. Hier zou een gemeenschappelijke, door de gemeente of woningcorporatie uitgevoerde ingreep helpen om een ordelijk beeld en meer eenheid te bevorderen en als dit gebeurt in de vorm van een heg of struiken zou tevens meer biodiversiteit ontstaan. Ook kan er gekozen worden voor een lage erfafscheiding zodat het openbaar groen bij het uitzicht en de tuin wordt betrokken. Dit staat echter op gespannen voet met privacy. Aan de voorzijde van Goedewerf zou meer groen kunnen worden geïntegreerd met de straten en parkeerhoven.

Op de woondekken van het Bijlmerplein waren oorspronkelijk bloembakken en schermen van hout voorzien. Deze zijn vervangen door stalen schermen. De bloembakken worden wel gebruikt, maar kunnen meer beplant worden en er zouden meer geplaatst kunnen worden, ook wellicht met bomen (Handel en Smits 2007). Er zijn echter lekkages opgetreden, waardoor met name de gemetselde bloembakken kwetsbaar waren en zijn vervangen door betonelementen.

*Oorspronkelijke plantenbakken Bijlmerplein (Handel en Smits 2007)
en een achterpad in Goedewerf*

Genoemd in de App

Goedewerf

“Klimaatadaptatie en biodiversiteit moet worden bevorderd. Met groen op het terras zou dat eventueel ook kunnen. Niet als alles wordt betegeld.”;
“Door de stedenbouwkundig opzet grenzen veel tuinen aan de openbare ruimte. Veel tuinen zijn voorzien van erfafscheidingen, die niet allemaal even fraai of goed onderhouden zijn. Dat geeft een rommelig beeld. Groene tuinafscheidingen (hagen of hekwerk met klimop) kunnen wellicht het groene karakter van de tuinen versterken.”

Bijlmerplein

“Er zijn geen privétuinen, afscherming op dekken en balkons lijkt mij voldoende op dit moment.”

“Gemeenschappelijke binnengebied zoveel als mogelijk respecteren.”

Voordelen

Kwalitatief

Meer groen, meer biodiversiteit, meer eenheid en vriendelijker en natuurlijker uitstraling.

Beperkingen

Kwalitatief

Neemt iets meer ruimte in

Kwantitatief

Gemeenschappelijk aanleggen en onderhouden. Gewichtstoename op daken.

Benodigheden

Groene erfafscheiding in de vorm van heggen/ hagen, bomen, planten(bakken). Acties zoals ‘tegelwippen’ bevorderen. Initiatieven kunnen ook liggen bij de bewoners. Volkstuinen en buurttuinen zouden ook kunnen werken. In Amsterdam worden met name de wat grootschaliger projecten beleidsmatig uitgevoerd (Gemeente Amsterdam, 2021 (2)). Er zijn kleinschaliger initiatieven zoals Buurtgroen020 en Groenpunt020 die burgers proberen te enthousiasmeren en ondersteunen meer groen in de buurt aan te leggen en te gebruiken. Nabij Bijlmerplein worden de Buurtmoestuinen Hoptille en Dolingadreef genoemd. In De Groenvisie wordt ook het inrichten van het dakenlandschap genoemd (Gemeente Amsterdam, 2020 (1) 66).

In het Meerjarenperspectief voor Almere wordt Almere als landgoed omschreven (Gemeente Almere 2020). Daarin wordt geen melding gemaakt van privétuinen. Via het initiatieven Groene Buur en Groene Buren worden mensen begeleid en gestimuleerd groener bezig te zijn op hun eigen vierkante meters.

Referenties

Voorbeelden

De planten van de Floriade 2021 zijn opnieuw geplant in tuinen van Almere Noord. Bij de actie tegelwippen eindigde Almere afgelopen jaar op de 5e plaats. Er werden meer dan 100.000 tegels ingeleverd. Bij het project Ittersumerlanden in Zwolle werd meer groen geïntegreerd in de privétuinen. Materialen en planten werden geruild en ideeën uitgewisseld. Het stimuleerde de sociale samenhang in de buurt.

Groene erfafscheiding met klimop, deels open erfafscheiding in Ittersumerlanden in Zwolle en daktuin De Boel Amsterdam op een gerenoveerde woonflat uit 1964 (Van Heeswijk Architecten, 2015).

Literatuur

Heren 5 (2011). *Bloemkoolrijk. De transformatie van een bloemkoolwijk in Zwolle*. Heren 5 Architecten.

Lengkeek, A. et al. (2013). *Buitenruimte – Binnenwereld. Ontwerpen aan opdrachtgeverschap*. Stadscapiers SUN Trancity / KEI.

<https://buurtgroen020.nl/groenpunt020>

<https://klimaatadaptatienederland.nl/@241435/groene-buren-almere/>

<https://groenengezond.almere.nl/initiatieven/groene-buur>

<https://www.1almere.nl/2022/10/19/tuinen-in-stedenwijk-noord-krijgen-make-over-met-floriadeplanten/>

<https://omroepalmere.nl/2022/11/09/almere-op-5e-plaats-nk-tegelwippen/>

Interventie **HERINRICHTEN ROUTES EN GEBRUIK**
 Onderwerp ***Woonomgeving***

Casestudy Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
 Goedewerf, Almere

Schaalniveau Buurt

Waarden Karakter > Veiligheid > Infrastructuur
 Karakter > Ruimtelijk > Ruimtesequentie

In Goedewerf (links) zijn ruimten voor één gebruik geschikt bijvoorbeeld voor spelen of parkeren. Achter de woningen langs loopt het fietspad (ANWB knooppunten) dat Almere Haven met Almere Stad verbindt.

Bij het Bijlmerplein (rechts) zijn geen speelplekken, fietsen staan op het dek, achter de winkels staan de auto's en de fietsroute loopt midden over het plein heen.

Beschrijving

De openbare ruimte kan intensiever en geschikt worden gemaakt voor meer divers gebruik. In Almere is er veel ruimte beschikbaar die niet wordt gebruikt, maar er gewoon is. Fietsers, voetgangers en auto's verplaatsen zich door groene corridors omzoomd door water. In de Bijlmermeer moet er meer gewoekerd worden met de ruimte en is er minder groen. Wel vormt het Bijlmerplein een knooppunt in de routes van en naar dit centrum. Ook hier kan meer divers gebruik gestimuleerd worden. Volkstuinen, speeltuinen, honden-uitlaatplekken, etc. kunnen gekoppeld worden aan routes. In de Bijlmer zijn de van oorsprong gescheiden verkeersroutes weer samengebracht uit het oogpunt van veiligheid en sociale controle. Wellicht kan het gebruik nog meer geïntensiveerd kunnen. Daarnaast zijn plekken nodig waar mensen tot rust kunnen komen in parken en grotere groene en watergebieden. Deze dienen goed bereikbaar te zijn. In Almere is de auto als vervoersmiddel overal aanwezig. Deelauto's kunnen een oplossing bieden. In de Amsterdamse Bijlmer is dit al aanwezig. Het kan versterkt worden omdat er een zeer intensief netwerk van openvervoerslijnen is (trein, metro, bus). Leenfietsen en -scooters nemen toe maar zorgen ook voor ergernissen.

Genoemd in de App

Goedewerf

“Wat versta je onder kwaliteit? Sommigen vinden het een kwaliteit om hun auto of ander vervoermiddel voor de eigen deur te parkeren. In Goedewerf staan wel veel auto's, maar volgens mij heeft niemand daar last van. E-laadpalen zijn dan ook te realiseren, of leenauto's in de buurt.”
[Fietsvriendelijk] “Is nu al zo, fietsroute loopt dwars door de buurt heen (fietsknooppuntenroute naar Almere stad, etc).”

Bijlmerplein

“Interessant eigenlijk: huidige opzet niet specifiek voor fiets ontworpen!”
[Autovrije gebieden] “Is al zo. Ga na of dit voldoet aan de wensen van de omwonenden en winkeleigenaren etc.”

Voordelen

Minder vervoersbewegingen die milieubelastend zijn. Meer levendigheid.

Beperkingen

Kan echter ook meer vervoersbewegingen die wel milieubelastend zijn tot gevolg hebben.

Benodigheden

Beleidsplannen en investeringen en om routes logisch aan te leggen en te optimaliseren voor meerdere gebruikersstromen. Het bevorderen van (elektrische) fietsen, lopen, openbaarvervoer en deelauto's en deelfietsen vraagt om een visie op grote schaal. Bij de ontwikkeling van het stadsdeel Hamburg Hafencity werden eerst de voorzieningen voor de verbindingen die voor het milieu het minst belastend waren aangelegd, voordat de woningen werden gebouwd. Hierdoor kozen bewoners bewust om zich op een meer duurzame wijze te verplaatsen. Ook werden hier de openbare ruimten aangelegd als verblijfsruimte vooruitlopend op de stedelijke bebouwing.

Referenties *Voorbeelden*

Illustratie uit Hans van Heeswijk De Boel 2015, waarbij routes worden samengevoegd met verblijfsplekken.

Literatuur

<https://www.hafencity.com/>

HafenCity. (2017). *Themen Quartiere Projekte*. Strassenverzeichnis

HafenCity Hamburg

Interventie **GEVELS OPTIMALISEREN**
Onderwerp ***Materiaalgebruik van de bouwkundige schil***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Ensemble
Waarden Karakter > Identiteit > Gebouwidenteit
Karakter > Esthetiek > Materialisatie

Typische gevelbeeld Goedewerf

Typisch gevelbeeld Bijlmerplein

Beschrijving

Voor een ingrijpende renovatie die voor jaren een complex weer voor bijvoorbeeld 25 jaar doet meegaan en waarbij verduurzamen noodzakelijk is, zijn de gevels onderwerp van interventies. Zowel de gesloten als de transparante en de te openen delen zijn onderhevig aan veroudering en verminderde prestaties of voldoen niet (meer) aan de huidige eisen. Vernieuwing staat op gespannen voet met de waardering van de gevels, maar kan ook een impuls geven aan een nieuwe identiteit. Wat speelt is het reduceren van warmteverlies door de gevels in koude situaties. Inmiddels speelt een verhoogde opwarming in de zomermaanden ook een belangrijke rol. De raamoppervlakken zijn in de periode 1980-1990 niet erg groot. De periode kenmerkt zich juist door kleinere raamafmetingen door de impact van de energiecrisis rond 1973. Spouwmuren en houtskeletwanden uit die tijd zijn in principe wel geïsoleerd. Het toevoegen van extra isolatie in de spouw is lastig. Aan de binnenzijde of aan de buitenzijde kan een extra laag

worden toegevoegd. Aan de binnenzijde gaat het ten koste van ruimte en brengt het risico's mee in bouwfysisch opzicht met risico's op condensatie en schimmel (op de koudste oppervlakten bij slecht ventilatie). In houtskeletconstructies kan voor een kwalitatief betere isolatielaag worden gekozen. De gesloten muurvlakken van baksteen worden zeer hoog gewaardeerd en zullen in deze gevallen gehandhaafd blijven en indien nodig hersteld. Andere mogelijkheden zijn er wel, zie referenties. Voor het Bijlmerplein is een plan gepubliceerd dat wijzigingen (kleur en groen) in de gevels voorziet (Amsterdamsepoort.nl).

Genoemd in de App

Goedewerf

"Architectuurherstel altijd welkom, maar hier niet of nauwelijks aan de orde toch? Ziet er best ok uit immers." En "Volgens mij [gevelherstel] niet direct nodig. Misschien kozijnen repareren/ vervangen (alleen als het echt nodig is, geen kunststof) HR++ glas dan gelijk meenemen."

Bij de vraag over Identiteit, gevelmateriaal van lokale origine, zijn de meningen verdeeld:

"Handhaven wat er oorspronkelijk werd gebruikt aan materialen, hout, baksteen, etc." En "De oorspronkelijke gevels hebben een povere uitstraling, hebben weinig kwaliteit."

Bijlmerplein

Hier zijn de uitspraken nog behoudender, gevelherstel/ kleurgebruik wijzigen / aanpassen gevelopeningen: "Gaat zeker niet gebeuren." En "Kan, maar gevels zijn zorgvuldig ontworpen dus vergt wel zorgvuldige aanpak." Bij de vraag over Identiteit, gevelmateriaal van lokale origine, is het antwoord helder: "bestaand is uitgangspunt."

Voordelen

Minder energieverlies of opwarming door de gevel. Lagere energierekening. Verhogen van duurzaamheid.

Beperkingen

Bestaande spouwmuren van metselwerk. Lastig om extra isolatie te plaatsen. In geveldelen met beplating of geveldelen is dat eenvoudiger. De houten kozijnen (Goedewerf) en kunststof en houten kozijnen (Bijlmerplein) geheel vervangen inclusief betere beglazing is een heel reële maar kostbare optie.

Woningen bewoonbaar houden tijdens de renovatie vraagt om een zorgvuldige planning en participatietraject. Men kan de verschillende belangen afwegen in een model dat rekening houdt met waarden en verduurzamen (Wessel de Jonge architecten & Climatic Design, 2011).

Benodigheden

Goede berekeningen welke investering welke voordelen kan opleveren. Voldoende budget.

Transparante delen kunnen vervangen worden, kozijnen door hetzelfde materiaal, hout, kunststof of aluminium. Voor het glas zal altijd naar kwalitatief beter glas worden overgegaan: dubbel HR ++(+) glas. Dit is relatief eenvoudig uit te voeren. Verder zijn kierdichting, mechanische ventilatie met warmteterugwinning opties. Bij de keuze van triple glas dienen de kozijnen meestal toch vervangen te worden, omdat er een diepere sponning nodig is. Bij het Bijlmerplein is in de woningen sprake van kunststof kozijnen en bij Goedewerf van houten kozijnen.

Referenties

Voorbeelden

In de referentieprojecten zien we verschillende aanpakken, maar bij drie projecten (Stedenwijk, Bornholm en Ittersumerlanden), zijn het buitenspouwblad, de ramen, deuren, kozijnen en beglazing volledig vervangen. Opvallend is dat bij Bornholm zowel de nieuwe (huur) als de oude variant (koop) naast elkaar voorkomen. Bij het Justus van Effen complex in Rotterdam uit 1922 is na een gevelrenovatie in 1983 de gevel in 2011 teruggebracht naar een op het oorspronkelijke beeld gebaseerde architectuur (Clarke 2021). Uiteindelijk komt het aan op de detaillering van de gevels hoe lang veroudering acceptabel is (Van Haaren en Oostenbrink 2008 en Fraanje et al., 2011).

Wel en niet gerenoveerde gevels in Bornholm.

*Justus van Effen
in ere hersteld in 2011.*

Literatuur

Wessel de Jonge architecten en Climatic Design (2011). *Duurzaam verbeterd! Bepaling duurzaamheid herbestemming karakteristieke gebouwen*. Rotterdam.

Fraanje, P. et al. (2011). *BouwdetailWijzer. Handboek duurzaam en energiezuinig renoveren*. www.archidat.nl Valkenburg.

Clarke, N. (2021). *How Heritage Learns. Dutch Public Housing Heritage. Evolution in Ecosystemic perspective*. TU Delft BK books PhD thesis.

Van Haaren M. en Oostenbrink, M. (2008). *Het beste verbeterboek. Architectuur herstel als cultureel ambacht*. THOTH Bussum.

Amsterdamsepoort.nl. *Van Winkelcentrum naar Stadshart*. <https://www.amsterdamsepoort.nl/herontwikkeling/> geraadpleegd 14 februari 2023.

Interventie **DAK OPTIMALISEREN**
Onderwerp ***Materiaalgebruik van de bouwkundige schil***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Ensemble
Waarden Karakter > Identiteit > Gebouwidenteit
Karakter > Esthetiek > Materialisatie

*Typische daklandschap Goedewerf
(Bing Map)*

*Typische daklandschap Bijlmerplein
(Bing Map)*

Goedewerf platte en hellende daken

Sedumdak op winkeldekl Bijlmerplein

Beschrijving

Dakvlakken kunnen veel beter benut worden dan op dit moment gebeurt. Het vraagt echter om een extra investering. Wat betreft duurzaamheid zijn er drie factoren: isoleren, meer groen (tegen hittestress) en zonne-energie oogsten. In principe is ieder dakvlak hiervoor geschikt. In Goedewerf zien we deels platte en deels hellende daken.

De dakbedekking van platte daken dient na 25 jaar vernieuwd te worden. Dat is ook het moment om de daken van bovenaf beter te isoleren, iedere m² en iedere cm in dikte helpt. Op het dakvlak kan een substraat worden gelegd dat begroeiing toelaat. Op de platte daken kunnen eenvoudig pv panelen worden geplaatst. Op hellende daken veroudert de dakbedekking ook. Zelfs beton sneldek pannen zijn na 25 jaar broos. Menige pan breekt op het moment dat de pannen worden betreden om zonnepanelen te plaatsen. Ook kan er dakbedekking zijn toegepast die schadelijke stoffen bevat zoals asbest. Op de hellende daken kunnen (reversibel) pv panelen worden geplaatst of ze worden geïntegreerd in de nieuwe dakbedekking. Zolang het geen monumentaal erfgoed betreft is veel mogelijk. Bij het plaatsen van individuele warmtepompen dienen zich andere problemen aan: geluid, esthetica, positie buffervat, onderhoud, etc.

Genoemd in de App

Goedewerf

“Bestaande dakenlandschap is één van de waardevolle karakteristieken.”
“Daken (dakpannen) vervangen door geïntegreerde bedekking met zonnepanelen, dakpannen met pv cellen. Dus als oplossing voor het gehele complex ipv eventueel losse panelen plaatsen.”

Bijlmerplein

Geen specifieke opmerkingen anders, “hangt van de context af.”

Voordelen

Onderhoud moet regelmatig plaatsvinden. Combineer dan zaken. Verduurzamen: isoleren, meer groen en zonne-energie. Win-win situatie.

Beperkingen

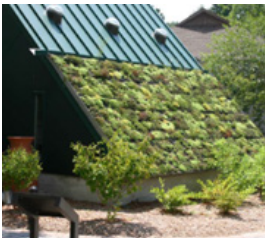
Wat is esthetisch toelaatbaar op zichtbare dakvlakken met betrekking tot pv panelen? Meer groen is al gemeengoed. Grote investeringen, die zich op lange termijn terugverdienen. Circulair materiaalgebruik wordt de nieuwe eis (Kersten et al., 2023).

Benodigheden

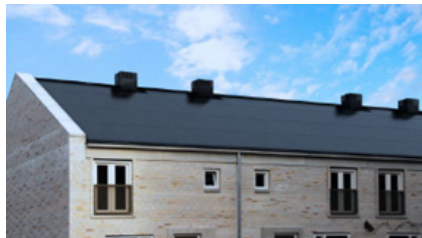
Integraal plan voor (groot)onderhoud en financieel rendement op lange termijn. De internationale politieke situatie in 2022 heeft aangetoond dat berekeningen wat betreft ‘terugverdientijden’ van investeringen ieder dag aangepast dienen te worden (Glas et al., 2022). De onafhankelijkheid van fossiele energiebronnen is onontbeerlijk in de toekomst.

Referenties

Voorbeelden

*Groen hellend dak
(Except & TNO 2011)*

*Zonnepanelen geïntegreerd
in de dakbedekking (Sinke 2021)*

*Zonnepanelen in Bijlmerplein
(Lips 2021)*

*Begroeide en toegankelijk
daken Bijlmerplein (Lips 2021)*

Literatuur

Burton, S. (2012). *Handbook of Sustainable Refurbishment. Housing*. Londen Earthscan Routledge.

Tabb, P.J. and Deverin, A.S. (2013). *The Greening of Architecture*. Ashgate Franham.

Schröpfer, Th. (2016). *Dense + Green*. Birkhäuser Basel.

Except en TNO (2011). *Huis Vol Energie. Inspiratie voor Energieneutraal wonen*. Energiesprong Rotterdam en SEV.

Sinke W. (2021). *Solar Energy for Climate Impact*. Lezing TUD Urban Energy Institute. TNO en University of Amsterdam. 8 december 2021. <https://www.tudelft.nl/evenementen/2021/urban-energy/urban-energy-lecture-solar-energy-for-climate-impact-challenges-and-opportunities-of-ultra-large-scale-photovoltaics>

Lips, J. (2022) *Aging (in) Architecture*. Afstudeerproject HA TUD. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:f2cfff73-c27c-46f3-af9f-b4d4af2fe6ab>

Interventie
Onderwerp

VERVANGEN VAN GEHELE SCHIL
Materiaalgebruik van de bouwkundige schil

Casestudy
Schaalniveau
Waarden

Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Ensemble
Karakter > Identiteit > Gebouwidenteit
Karakter > Esthetiek > Materialisatie

Drie strategieën voor de totale aanpak van een woning: modern comfort, natuurhuis en slim gedaan (Except & TNO, 2011)

*Prêt-à-Loger. Mock-up op de Green Village van de TU Delft.
(Van den Dobbelsteen, 2014)*

Beschrijving

Als de energieprestatie van een woningbouwblok onvoldoende is en de materialen die zijn toegepast relatief veel onderhoud vragen kan de eigenaar besluiten de gehele woning van een nieuwe schil te voorzien. Hierbij kunnen ook voorzieningen worden geïntegreerd om energie op te wekken of direct te gebruiken met een serre of trombe-wand.

Genoemd in de App

Zie voorgaande onderwerpen. Voor Goedewerf en Bijlmerplein is het volgens de stakeholders geen optie om de totale schil te vernieuwen. Bij Goedewerf werd echter wel deze opmerking werd gemaakt: “De oorspronkelijke gevels hebben een povere uitstraling, hebben weinig kwaliteit.”

Voordelen

Klimaat neutraal, nul op de meter of bijna nul op de meter is realiseerbaar.

Beperkingen

Het vraagt om een grote investering en heeft veel impact op de bewoners. Deze aanpak zou bij gebouwen of ensembles die gezichtsbepalend zijn of op een andere manier positief worden gewaardeerd om hun oorspronkelijke verschijningsvorm en materiaalgebruik op weerstand stuiten. Het is wel mogelijk om het oorspronkelijke beeld bijna exact te kopiëren, waarbij er bijvoorbeeld gebruikgemaakt wordt van bijvoorbeeld steenstrips in plaats van bakstenen.

Benodigdheden

Strategie, plan, geld, participatieplan, modelwoning, monitoring en nazorg.

Referenties

Voorbeelden

Het initiatief 'Stroomversnelling' heeft geleid tot een aantal proefprojecten, waarbij de volledige schil werd vervangen. Bijvoorbeeld in Heerhugowaard. Aangezien er in de blokken met huurwoningen ook enkele koopwoningen voorkwamen kregen die een voorstel aangeboden om ook mee te doen. De investering van €40.000 werd in de vorm van een hypotheek verstrekt die afbetaald kon worden met het bedrag dat bespaard zou worden op de energiekosten. De meeste individuele woningeneigenaren gingen niet overstag. Het totale blok werd dan niet gerenoveerd.

Woningen in Heerhugowaard voor en na de renovatie: nieuwe schil, dakkapellen gesloopt, warmtepomp bij de voordeur (Heerhugowaard en Buijs et al., 2016).

(Heren 5, 2011). Bloemkoolrijk. De transformatie van een bloemkoolwijk in Zwolle. (Heren 5 Architecten <https://heren5.eu/portfolio/tittersumerlanden-zwolle/>)

Literatuur

Buijs, M. et al. (2016) *Stroomversnelling. Monitoring wijst uit: Nul op de Meter gegarandeerd in Heerhugowaard*. BAM, RIGO, TNO. <https://stroomversnelling.nl/nieuws-bericht/monitoring-wijst-uit-nul-op-de-meter-gegarandeerd-in-heerhugowaard/>

Heerhugowaard. *10 dagen timelaps uitvoering project Heerhugowaard* <https://vimeo.com/336756179>

Stroomversnelling. *Bewoners Communicatie. Draaiboek bewoners in nul op de meter renovatie*. <https://www.bewonerscommunicatie.com/index.php/draaiboek/>

Except en TNO (2011). *Huis Vol Energie. Inspiratie voor Energieneutraal wonen*. Energiesprong Rotterdam en SEV.

Konstantinou, Th. (2014). *Façade Refurbishment Toolbox. Supporting the Design of Residential Energy Upgrades*. PhD thesis TU Delft.

Dobbelsteen, A. van de et al. (2014). *Prêt-à-Loger. Solardecathlon prijsvraagontwerp en mock-up*. <https://www.tudelft.nl/solarurban/research/projects/pret-a-loger> en <http://www.pretaloger.nl/>

Interventie **BIJBOUWEN**
 Onderwerp **Verdichten**

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
 Schaalniveau Ensemble
 Waarden Karakter > Ruimtelijk > Ruimtesequentie
 Karakter > Sociaal > Demografie

Woonstraat massaopbouw Goedewerf

*Woondek massaopbouw Bijlmerplein
 (moiré patroon op foto)*

Beschrijving

Bij een ingrijpende renovatie, waarbij diverse belangen spelen, worden vaak meer woningen toegevoegd op de huidige locatie. Dat kan door bouwblokken toe te voegen op maaiveld maar ook door woonlagen toe te voegen boven op de bestaande. Daarnaast kunnen woningen worden aangepast, vergroot of worden andere gebouwen getransformeerd naar woningen (zie ook volgende paragrafen). Vaak wordt er gestreefd naar een meer diverse bewonerspopulatie, waarbij bijvoorbeeld duurdere woningen worden toegevoegd. Bij de strategie verdichten in plaats van uitbreiden wordt rekening gehouden met het behoud van niet bebouwd gebied in Nederland (Derksen et al. 2007). Ook de wijken die sociaal, maatschappelijk en financieel extra aandacht en middelen kregen, waren onderhevig aan verdichting (Lörzing, 2008). Ook in de vernieuwing van naoorlogse wijken werd veelvuldig verdicht (Tellinga, 2004, Edens et al., 2020 en Lengkeek et al., 2009). In de wijk De Raden in Den Haag werden van de 576 woningen er 458 gesloopt, 168 gerenoveerd en 408 nieuw gebouwd (Edens et al. 2020 pp. 142-149).

De waardering (of juist niet) van een architectuurstijl of materiaalgebruik kan hierbij uitnodigen tot behoud (of juist sloop). Dynamiek in waardering zien we bijvoorbeeld bij de Airey woningen (Quist et al., 2017 en Clarke, 2021). Ook voor het Bijlmerplein, Amsterdamse poort staan plannen op stapel om te verdichten. Op de plek van het huidige parkeerdek en het oude Postkantoor zouden er 650 nieuwe woningen bijkomen (Amsterdamsepoort.nl).

Genoemd in de App

Goedewerf

“Dit vraagt om zorgvuldigheid. Het leuke van Goedewerf is de diversiteit aan woningtypes. Dat moet naar mijn idee ook bij verdichten de basis zijn. Toevoegen van nieuwe woningen is wellicht mogelijk op dode hoeken. Aandachtspunt zijn de karakteristieke hoogtevverschillen her en der in het plan.”; “Het toevoegen van nieuwbouw binnen het woonerf zou denk ik ten koste gaan van de opzet, wellicht dat er wel ruimte is buiten het woonerf, langs de hoofdontsluiting.” En “De wijk is al voldoende dicht bebouwd.”

Bijlmerplein

De mogelijkheden voor verdichting worden voor de Bijlmer positiever ingeschat dan voor Goedewerf. “Wereld gaat daar met verdichtingsplan helemaal veranderen.” (Amsterdamsepoort.nl)

Voordelen

Meer opbrengsten. Meer bewoners. Meer woningen (of andere functies).

Beperkingen

Grote investering. Hogere dichtheid. Gaat ten koste van openbare (vrije) ruimte. Hogere huren.

Benodigheden

Wijziging van het bestemmingsplan. Investeerdere en ontwikkelaars. Visie. Participatietraject.

Referenties

Voorbeelden

Tijdens het Renoveren met Respect project hebben studenten aan plannen gewerkt voor Goedewerf en Bijlmerplein. Zij gaan uit van verdichten door het splitsen, toevoegen en het optoppen van woningen.

30 Goedewerf door Maaike Waaldijk (2022) Suburban Renewal
<http://resolver.tudelft.nl/uuid:4edc483f-a798-413a-a32c-22b4e9f345ce>

Links: Afstudeerplan Bijlmerplein door Jenifer Lips (2022) Aging (in) Architecture.
<http://resolver.tudelft.nl/uuid:f2cfff73-c27c-46f3-af9f-b4d4af2fe6ab>
Rechts: Afstudeerplan Bijlmerplein door Pim Voermans (2022) A new Minimum.
<http://resolver.tudelft.nl/uuid:27f09872-08c3-453a-8716-1e883377c21b>

Literatuur

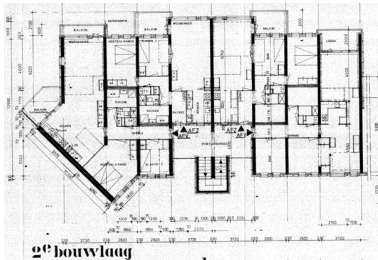
Edens, C., Franke, S., Jansen, B., Oosterheerd, I., Lengkeek, A., Schuitemaker, A. en Van de Wal, O. (2010). *Stedenbouw als Strategie. De Transformatie van de bestaande stad*. Stadschiers. Amsterdam SUN / Trancity / Kei.

Lengkeek, A., Hoekstra, J., Venenbos, H., Blokland, T., Brouwers, R. en Bouw, M. (2009). *Buitenruimte – Binnenwereld. Ontwerp aan opdrachtgeverschap*. Stadschiers 2008 2009. Amsterdam SUN / Trancity / Kei.

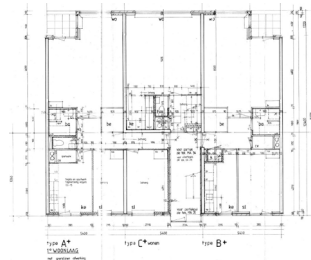
Uyterlinde, J. en Oude Ophuis, R. (2012). *Bloemkoolwijken toekomstbestendig maken*. SEV eindrapport Rotterdam.

Interventie **WONINGINDELING WIJZIGEN/ UITBREIDEN**
Onderwerp ***Verdichten***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Woning
Waarden Karakter > Sociaal > Demografie
Karakter > Ruimtelijk > Ruimtesequentie

Woningtypes in Goedewerf

Woningtypes in Bijlmerplein

Beschrijving

Bij een ingrijpende renovatie, is het goed om te bekijken of de indeling van de woning nog voldoet en of er meer verschillende woningen nodig zijn, of de doelgroep veranderd is en of de wensen en eisen van de huidige bewoners veranderd zijn. Schuif je mensen door, of pas je woningen aan? Dit kan gelijk opgaan met een ingrijpende renovatie, zoals de uitbreiding met een serre, een extra kamer, het samenvoegen van kamers of het vergroten van een badkamer bijvoorbeeld.

De aanpak om bestaande woningen uit te breken en leeg op te leveren als kluswoning is populair bij de verkoop van gerenoveerde woningen. De Kleiburg Flat in Bijlmermeer is daar een aansprekend voorbeeld van. De basisconstructies en de schil werden collectief gerenoveerd en men kon relatief goedkoop een woning of meerdere woningen kopen en samenvoegen (Gemeente Amsterdam 2021 (1)).

Er zijn architectenbureaus die hun eigen methodiek hebben ontwikkeld om bestaande complexen aan te pakken, zoals bijvoorbeeld: Bureau van Schagen, methode Van Schagen (Meurs et al., 2009), Hans van Heeswijk Architecten, transformeert galerijflats (Brouwers et al., 2013) en Lacaton & Vasal, die zo veel mogelijk ruimte toevoegen aan bestaande woningen (Lacaton & Vasal, 2015).

Genoemd in de App

Aan de beantwoording van de vragen leiden we geen eenduidig antwoord af. De mogelijkheden voor herinrichten van de woningindeling worden logisch gevonden. NB: Bij het beoordelen van een woonwijk vanaf de buitenkant was het lastig is om de woningindeling goed te beoordelen.

Goedewerf

Indeling woningen aanpassen: “Dit kan denk ik zonder dat dat nadelige consequenties heeft voor de hoofdopzet of structuur en architectuur.”

En “Woningindelingen aanpassen mits afgestemd op bestaande gevelcomposities zijn prima, wel ‘ogen op straat’ houden.”

Optoppen: “De architectuur met de combinatie van schuine en platte daken en leent zich er niet voor.” En: “bestaande dakenlandschap is een van de waardevolle karakteristieken.”

Bijlmerplein

Indeling woningen aanpassen & optoppen etc: “lijkt me niet noodzakelijk gezien de diversiteit.”;

“Woonplattegronden waren indertijd best slecht en hokkerig.” En “Woningplattegronden zijn volgens mij nog goed.”

Voordelen

Woningtypes aanpassen naar behoeftes. Totale upgradering van de woningen. Diverse populatie. Toekomstbestendig.

Beperkingen

Grote investering. Uitplaatsen huidige bewoners tijdens renovatie. Verhogen van de huur.

Benodigheden

Goed plan en een participatietraject.

Referenties

Voorbeelden

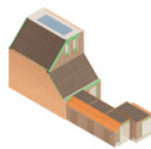
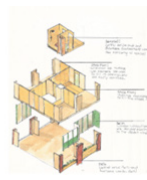
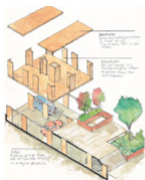
*Brinkpark in Blokker transformeerde van bejaardenhuis
naar zelfstandig wonen voor ouderen.*

Twee oorspronkelijke woningen werden samengevoegd tot één woning.

<https://www.platform31.nl/nieuws>

/brinkpark-blokker-van-verzorgingshuis-naar-seniorenwoningen

(Duivenvoorde & Hagen, 2022).

*Afstudeerplan Adapting Goedewerf door Mark Riepema
voor Goedewerf Almere (2022).*

<http://resolver.tudelft.nl/uuid:d94a579d-1e44-4974-b30e-ec45f2b29e06>

Literatuur

Meurs, P., Moscoviter, H., Van Schagen, H. en Te Velde, G.J. (2009). *De bestaande stad als uitdaging. De methode Van Schagen*. Amsterdam Sun Trancity.

Brouwers, R., De Gunst, D. en Van Heeswijk, H. (2013). *Nieuwe kansen voor de galerijflat*. Amsterdam NDCC Publishers.

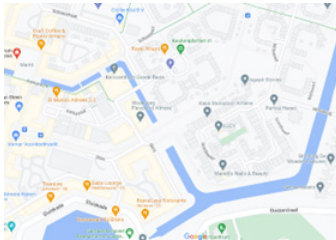
Gemeente Amsterdam (2021) (1). *Erfgoed van de week | Kleiburg, van verval naar meesterwerk*. <https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/erfgoed-week/kleiburg/>

Frenández-Galiano, L. & Scoffier, R. (2014). Lacaton & Vasal. AV Monographs nr. 170.

Lacaton, A. & Vasal, J.P. (2015). Freedom of use. The Incidents. Harvard University. Sternberg press.

Interventie **FUNCTIES TOEVOEGEN**
Onderwerp ***Verdichten***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Buurt
Waarden Karakter > Sociaal > Sociale structuur
Karakter > Identiteit > Sociale identiteit

Activiteiten rond Goedewerf

Activiteiten rond Bijlmerplein

Beschrijving

In veel stadsvernieuwingsplannen worden niet alleen functies toegevoegd door bij te bouwen, maar ook door andere functies in belendende gebouwen onder te brengen. Ook kan er sprake zijn van het herbestemmen van andere gebouwen tot woningen. In Bijlmerplein zijn er plannen om het postkantoor te slopen en te vervangen. Er zijn hier meer kantoren aanwezig die wellicht leeg komen. De voormalige ING-bank (Zandkasteel) wordt ook herbestemd tot woningen en een internationale school. In de aanpak van de Vogelaarwijken werd destijds ook geprobeerd meerdere functies toe te voegen die de veiligheid en controle ten goede zouden komen. In De Kruiskamp in Amersfoort werd bijvoorbeeld een brede school toegevoegd en in Krispijn Dordrecht een klein politiebureau (Lörzing et al., 2008).

In wijken met alleen woningbouw zijn buurtvoorzieningen de laatste jaren afgenomen. Dat vermindert sociale interactie en is zorgwekkend omdat de woonpopulatie verschuift naar meer ouderen die langer thuis (moeten) wonen en een beroep zullen moeten doen op meer voorzieningen in de buurt zelf (Duivenvoorde & Hagen, 2022). Ook buurthuisactiviteiten voor jongeren zijn aan bezuinigingen onderhevig maar dienen een doel dat daar ver boven uitsteekt.

Genoemd in de App

Voor Bijlmerplein wordt functieverandering positiever geacht dan voor Goedewerf. Beide locaties liggen dicht tegen winkelcentra aan en hebben ook buurtvoorzieningen in de buurt

Goedewerf

“Het zijn woonerven die zich niet echt lenen voor andere functies. Of misschien praktijk aan huis of zo?”;

“Reuring, gemeenschappelijk activiteiten dan wel commerciële ruimtes kunnen de levendigheid bevorderen.”

En “Dat moet toch echt uit de buurt zelf komen. Anders moet je zoiets niet opleggen.”

“Met huiswerkplekken met gratis wifi voor alle scholieren.”

Bijlmerplein

“Zou misschien kunnen in de directe omgeving. Ik weet niet of er leegstand is. Er grenzen wel veel kantoren aan de woondekken.”; “Is al heel levendig, wonen boven het winkelcentrum van de Bijlmer.”;

“Gaat zeker gebeuren.”; “Moet echt vanuit bewoners komen.” En “Is er volgens mij, bibliotheek, stadsdeelkantoor, informeel genoeg?”.

Voordelen

Meer activiteiten, klantenbinding op de lange duur. Diversiteit. Haalbaarheid.

Beperkingen

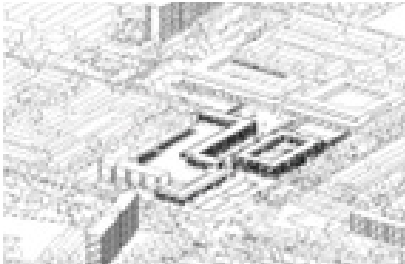
Investerings, financiële risico's. Meerdere partijen betrekken in de planvorming en realisatie.

Benodigheden

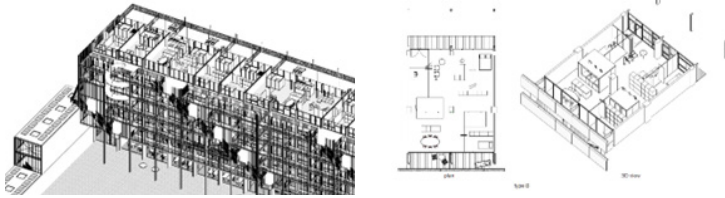
De trend is juist dat er minder fysieke voorzieningen in wijken worden gerealiseerd in verband met thuiswerken, internet, online kopen, etc.

Referenties

Voorbeelden

Winkelcentrum Anklaar in Apeldoorn van De Nijl Architecten. Het winkelcentrum werd opgeschaald met een parkeergarage, en meer en grotere winkels, woningen en sociale voorzieningen voor ouderen. (De Nijl).

Studentenplan van Ditte Geerding om de kantoorflat Metropolitan uit 1974 in Amsterdam (circulair) te herbestemmen tot woningen (Geerding, 2019).

Afstudeerplan Teun van der Ende uit 2008 om in Mariahoeve, Den Haag de kleine winkelcentra te vormen tot woonwerkwoningen en kleine bedrijven. (Van de Ende, 2008).

Literatuur

Edens, C., Franke, S., Jansen, B., Oosterheerd, I., Lengkeek, A., Schuitemaker, A. en Van de Wal, O. (2010). *Stedenbouw als Strategie*. Stadscahiers. Amsterdam SUN / Trancity / Kei.

Voordt, Th. (redactie) 2007. *Transformatie van Kantoorgebouwen*. Uitgeverij 010 Rotterdam.

Remøy, H. en Van der Voordt, Th. 2011. *Zorg voor Leegstand*. BNA Onderzoek Amsterdam & TU Delft.

Bouman, D. (2023). *Placemaking en dan?* Archined 9 februari 2023. <https://www.archined.nl/2023/02/placemaking-en-dan/>

Interventie **AFSLUITEN VAN WONINGENTREES**
Onderwerp ***Toegankelijkheid & Veiligheid***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Ensemble
Waarden Karakter > Veiligheid > Toegankelijkheid
Karakter > Identiteit > Sociale identiteit

Gedeelde woningentrees in Goedewerf

*Gedeelde woningentrees
in Bijlmerplein*

Beschrijving

In de ontwerpfilosofie van de jaren 1970 en 80 was het streven om entrees en gecombineerde woningentrees niet af te sluiten. Het is een reactie op de onvriendelijk wijze van woningontsluiting uit de jaren zestig van de hoogbouwflats. Architect Herman Hertzberger gaf destijds in zijn colleges aan dat een kind vijf tot zes deuren door moet voordat hij of zij van de stoep in huis is (Herzberger 1996). Zijn reactie hierop was bijvoorbeeld het ontwerp voor woningen in Kassel en aan de Haarlemmerhouttuinen in Amsterdam. Hier zijn alle entrees van de woningen openbaar toegankelijk en worden gecombineerd met een bankje en een semi-privé gebied dat door de bewoner wordt toegeëigd.

In Goedewerf zijn de portiek-entrees onderdeel van ontwerp. Dat is het bij Bijlmerplein ook heel duidelijk, maar daar wordt het gevoel van veiligheid door de openbare trap naar een “achterdek” anders ervaren omdat privé en openbaar in elkaar overlopen. In het plan van Bijlmerplein is er destijds

bewust voor gekozen om het dek aan de achterzijde van de woningen als straat te zien. De grote inspiratie was het Justus van Effen blok van Brinkman en Van der Vlugt in Spangen Rotterdam (Clarke, 2021). Hier ging de melkboer langs alle voordeuren, ook op de 1^e verdieping. In Amsterdam wilde Atelier PRO dat de postbode op het dek de post zou bezorgen en de krant op de deurmat zou vallen in de woningen aan het dek. Dit lukte alleen door het pad op het dek van een eigen officiële straatnaam te voorzien. Er bevinden zich voor deze woningen dus geen brievenbussen op de begane grond of bij de portieken voor de bovenwoningen. Verder wordt in het plan van één lift uitgegaan. De luchtbrug verbindt de verschillende blokken. Bij Het Breed in Amsterdam Buikslootmeer, een plan uit 1968 van Van Gool in Amsterdam, zien we deze luchtbruggen ook. Hier worden de woonstraten op niveau 1 en 2 ook ontsloten via open trappenhuisen. Bij de renovatie in 2016 zijn de trappen en toegangen inmiddels afgesloten. Bewoners en architect Van Gool betreuren dit wel (Post '65, 2021 en Cie). Dit belemmerde echter niet het besluit om het project in 2022 als beschermd stadsgezicht aan te wijzen (Weessies, 2022).

Genoemd in de App

Goedewerf

“Haaks op oorspronkelijk concept en praktisch niet fijn: omlopen enzo.”
“Genereert langere looplijnen en minder controle.”

Bijmerplein

Beantwoording in de App laat zien dat 50% het wel en 50% het wel een goed idee vinden om de entrees van de woningen te centraliseren en verder af te sluiten, maar plaatsten verder geen opmerkingen.

Voordelen

Gevoel van veiligheid. Minder rotzooi op de galerijen. Minder schoonmaak kosten.

Beperkingen

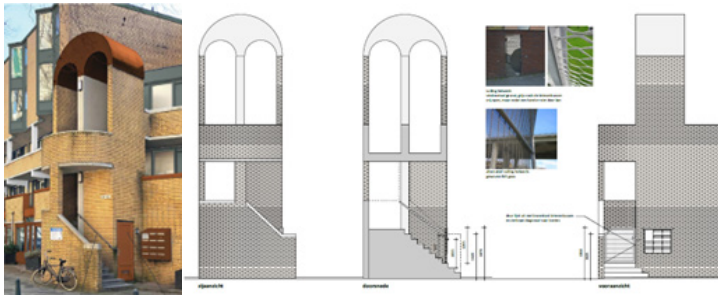
Geen post meer op de deurmat. Langere looplijnen, meer sleutels. Minder levendigheid op de galerij of woondek.

Benodigheden

Bewonersparticipatie. Goed plan om de afweging te kunnen maken. Gaat ten koste van oorspronkelijke ontwerpfilosofie.

Referenties

Voorbeelden

Gouvernestradaat Rotterdam, open entree in 2021 en het plan om de entrees af te sluiten met een open hek door DaF architecten in 2021 (DaF architecten, 2021).

Het Breed Amsterdam. Entrees open, volgens het ontwerp van 1968 en afgesloten door de Cie sinds 2016 (Cie).

Literatuur

Architecten Cie. *Wooncomplex 'Het Breed' Amsterdam (1968)*. <https://www.cie.nl/Plan-Van-Gool?lang=nl>

DaF-Architecten (2019). *WOOG. Tekeningen woningafsluiting*.

DaF-Architecten (2020). *WOOG. Kleurenschema voorgevel en achtergevel*.

Interventie **VERBETEREN VAN VEILIGHEID VAN DE WONING**
Onderwerp ***Toegankelijkheid & Veiligheid***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Woning
Waarden Karakter > Veiligheid > Toegankelijkheid

Deuren aan het woondek in Bijlmerplein en portiek in Goedewerf

Beschrijving

Bij een ingrijpende renovatie hoort de vernieuwing van het hang- en sluitwerk volgens de strenge eisen die omschreven staan in Het Politiekeurmerk tot de standaard (Politiekeurmerk.nl). Eigenlijk zou dit bij iedere onderhoudsbeurt nagekeken moeten worden en zo nodig aangepast.

Indien de gevels of de kozijnen inclusief draaiende delen worden vervangen wordt nieuw hang- en sluitwerk vanzelf meegenomen. Daarnaast kunnen opklim- en doorklimbeveilingen worden geplaatst. Voor centrale entrees worden vaak camera's geplaatst bij de bellentableaus en intercominstallatie. Dit gebeurt tegenwoordig ook veelvuldig bij individuele woningen, waarbij men via een app kan zien wie er voor de deur staat voordat de deur wordt geopend.

Een beveiligingssysteem met camera's is in de buurt, op woondekken, galerijen etc kan preventief werken, en kan gebruikt worden bij misdrijven. Privacy issues spelen hierbij wel een rol.

Genoemd in de App ***Goedewerf & Bijlmerplein***

De beantwoording van de vragen in App over veiligheid laten een duidelijk beeld zien: gewoon doen.

Voordelen

Veiligheid gaat voor alles.

Beperkingen

Investeren en informeren. Privacy issues bij camerabeelden.

Benodigheden

Totaalplan met technische mogelijkheden. Duidelijke handleiding. Helpdesk. Regelmatig onderhoud dient wel te worden voorzien. Ieder technisch systeem is kwetsbaar.

Literatuur

Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV) (2022). Veiligheidseffectrapportage bouw en renovatie.

<https://hetccv.nl/onderwerpen/integraal-veiligheidsbeleid/veiligheidseffectrapportage-2022/>

Politiekeurmerk <https://www.politiekeurmerk.nl/>

CCV <https://hetccv.nl/keurmerken/particulier/woninginbraak/politiekeurmerk-veilig-wonen-pkvw/>

Dormaels, A. & Easton, M. (2011). 'Bubbels of Security' in het stedelijk veiligheids belaeid @be. NVK congres. <https://biblio.ugent.be/publication/3067492>

Delft, L. van & Ven, H. van der (1989). *Uitzicht op de overkant, maatregelen voor een sociaal veiliger woonomgeving KAVEL 6*. Delft Universitaire pers.

<http://resolver.tudelft.nl/uuid:6e9084c0-f588-4f08-a5e0-2600ddd09643>

Gaat over de veiligheid van een blok (KAVEL 6) nabij het Prins Bernhardviaduct in Den Haag. Nieuwbouw van 300 (sociale woningbouw) woningen in 1983 in de binnenstad van Den Haag.

Wittebrood, K., Permentier, M. en Pinkster, F. (2011). *Wonen, wijken & interventies*. Den Haag Sociaal en Cultureel Planbureau. <https://repository.scp.nl/handle/publications/718>

Interventie **VERVOERSMOGELIJKHEDEN**
Onderwerp ***Toegankelijkheid & Veiligheid***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Buurt
Waarden Karakter > Veiligheid > Infrastructuur
Karakter > Identiteit > Sociale identiteit

Beschrijving

De woonomgeving speelt een belangrijke rol in de beleving van veiligheid van bewoners (zie ook vorige paragrafen), zoals veiliger routes, herinrichting van het openbaar gebied, meer deelvervoer en beter openbaar vervoer. Onderzoekers zoals Jan Gehl en Janette Sadik-Khan besteden hier in hun werk veel aandacht aan (Gehl, 2011 en Gehl, 2018 en Sadik-Kahn, 2017).

De deelauto en deelfiets zullen steeds meer onderdeel uitgaan maken van een deel-maatschappij, zoals Thomas Rau dat in 2016 in Material Matters en in VPRO's Tegenlicht verwoorde (Rau & Oberhuber, 2016). De westerse wereld werd na de tweede wereldoorlog heringericht op basis van het transport per individueel bestuurde auto volgens "Het recht van de snelste". Ook dat zou kunnen gaan veranderen (Verkade & te Brömmelstroet, 2020).

Genoemd in de App

De beantwoording van de vragen in App over veiligheid ten aanzien van routes, vervoersmiddelen en verkeerszones laten een duidelijk beeld zien: “altijd goed”.

Goedewerf

“Door Goedewerf loopt een fietsroute” en “is zelf al een soort woonerf.”

Bijlmerplein

Wat betreft Bijlmerplein wordt opgemerkt ten aanzien van fietsroutes:

“Interessant eigenlijk: huidige opzet niet specifiek voor fiets ontworpen!”

Interventie **ONDERZOEK, ARCHIVEREN EN MONITOREN**
Onderwerp ***Documenteren***

Casestudy Goedewerf, Almere en Bijlmerplein, Amsterdam Zuidoost
Schaalniveau Ensemble
Waarden Karakter > Identiteit > Omgevingsidentiteit
Karakter > Veiligheid > Toegankelijkheid

Beschrijving

Het is van groot belang om vast te leggen wat er was, wat er is, waarom dat wat was eventueel veranderd is en wat er in de toekomst verwacht kan worden (Zijlstra, 2006). Alle drie de sub onderwerpen (onderzoek, archiveren en monitoren) houden direct verband met elkaar. Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) probeert men met name kennis te vergaren en te delen in algemene zin, maar ook wordt er van projecten een archief aangelegd. Onderzoekers van de TU Delft, zoals in de proefschriften van Zijlstra in 2006 en Clarke in 2021, bepleiten dat op het moment van interventie, eerst het bestaande en de historische ontwikkeling doorgrond moet worden. Ook na een interventie moet worden vastgelegd wat er gedaan is. De zogenaamde revisietekeningen mogen niet worden wegbezuinigd in het takenpakket van de architect en bij andere partners in het bouwproces. Een project waarbij historische waarden aan de orde zijn, start met een bouw en cultureel historisch onderzoek (Hendriks, 2009). Bij rencenter erfgoed komt dit echter pas op gang nadat het eerste ontwerp is gepresenteerd of er een pilot woning is opgeleverd (Reigersbos, lezing 13 februari 2023, Renoveren met Respect). Na realisatie dient het project gedocumenteerd te worden, waarbij de documenten toegankelijk moeten zijn. In het pre-digitale tijdperk gebeurde dat op papier in archieven. Tegenwoordig is de informatie veelal (alleen) digitaal beschikbaar. Het toegankelijk houden van verouderde systemen (BIM, Revit maar eerder ook microfiches en floppydisks) is een aandachtspunt. Ook bestaande/ oude archieven vragen om digitalisering.

Over het archiveren van digitale systemen wordt veel onderzoek gedaan en zijn er veel subsidies beschikbaar om het archief een duurzame toekomst te garanderen. Het monitoren van ingrepen op lange termijn geeft inzicht in rendabiliteit, maar ook in de bouwfysische gesteldheid. Bij na-isoleren en kierdichting zijn er bijvoorbeeld risico's in de constructies wat betreft vochtthuishouding en condens- en schimmelvorming. Ook willen weten wat de rendementen zijn. Documenteren en monitoren zijn hierbij van belang.

Genoemd in de App ***Goedewerf & Bijlmerplein***

“Ik vind het doen van onderzoek geen ingreep. Je doet onderzoek om inzicht te verkrijgen vooraf of te evalueren achteraf.”

Voordelen

Doorgronden van het bestaande. Data en gegevens zijn beschikbaar voor onderhoud en vernieuwing.

Beperkingen

Voor vooronderzoek is meestal geen budget, tenzij “het moet omdat het een monument is”.

Benodigheden

Deskundigheid, discipline, inzien van de noodzaak en budget.

Referenties

Voorbeelden & Literatuur

Monitoren renovatie Heerhugowaard: Buys, 2016. *Monitoringsresultaten Heerhugowaard*.

Both, M. 2022. *Architects in Ctrl – BIM bij renovaties en herbestemmingen*. Rijnbout Architecten <https://rijnbout.nl/actueel/nieuws/architects-in-ctrl-bim-bij-renovaties-en-herbestemmingen-deel-3/>

Blom, A. et al. (2021). *Post 65. Inspirerende Bouwkunst*. Atelier Rijksbouwmeester en RCE.

Beoordeling van de interventies

<i>KARAKTER</i>	<i>RUIMTELIJK</i>	GOEDEWERF	BIJLMERPLEIN
1.1	Plaatsing erfscheidingen		
1.2	Volledige omheining en afsluiting complex		
1.3	Indeling		
1.4	Verdichten		
1.5	Verruimen		
1.6	Optoppen		
1.7	Veranderen balkons		
1.8	Transformatie naar woningen		

KARAKTER	ESTHETIEK	GOEDEWERF	BIJLMERPLEIN
2.1	Gevelherstel		
2.2	Kleuromslag gevel		
2.3	Wijzigen gevelopeningen		

		GOEDEWERF	BIJLMERPLEIN
3.1	Rolstoeltoegankelijk		
3.2	Realisatie buurthuis of gemeenschapscentrum		
3.3	Bevorderen sociale activiteiten		
3.4	Functie mix		

■ oneens
 ■ geen mening
 ■ eens

KARAKTER	IDENTITEIT	GOEDEWERF	BIJLMERPLEIN
4.1	Herinrichting openbare ruimte		
4.2	Slopen voor groen		
4.3	Realisatie daktuin		
4.4	Geïncorporeerde (gevel)kunst		
4.5	Gevelmaterialisatie in lokaal materiaalgebruik		
4.6	Historische referentie gevelontwerp		
4.7	Onderzoek, archiveren, vastleggen of monitoren		
4.8	Place making		

 oneens

 geen mening

 eens

KARAKTER	VEILIGHEID	GOEDEWERF	BIJLMERPLEIN
		5.1	Realiseren voetgangerszone
5.2	Realiseren woonerf		
5.3	Entree centraliseren		
5.4	Vervangen intercom en/of bellentableau		
5.5	Liften vervangen of realiseren		
5.6	Vervangen hangen sluitwerk		
5.7	Autoluw- of autovrij maken		
5.8	Realiseren autogarage(s)/parkeerkelders		
5.9	Deelvervoer		
5.10	Fietsvriendelijk		

Overzicht referenties

Amsterdamsepoort.nl. Van Winkelcentrum naar Stadshart. <https://www.amsterdamsepoort.nl/herontwikkeling/> geraadpleegd 14 februari 2023.

Blom, A., Abrahamse, J. E., Altenburg, F., Van Bers, M., Broex, B., Jongejan, B., Lensvelt, N., Prins, L., Reinstra, A., Von Santen, J., Somer, K., Timmer, P., & Vermaat, P. (2019). Verkenning Post '65. Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE), Amersfoort. <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/post-65-erfgoed/documenten/publicaties/2019/01/01/post-65-verkenningen>

Blom, A. et al. (2021). Post 65. Inspirerende Bouwkunst. Ons wereldbeeld in architectuur van na 1965. Atelier Rijksbouwmeester en Rijksdienst voor Cultureel erfgoed.

Bouman, D. (2023). Placemaking en dan? Archined 9 februari 2023. <https://www.archined.nl/2023/02/placemaking-en-dan/>

Bouwenaandepoort.nl. <https://www.bouwenaandepoort.nl/home/projects>

Both, M. 2022. Architects in Ctrl – BIM bij renovaties en herbestemmingen. Rijnbout Architecten <https://rijnbout.nl/actueel/nieuws/architects-in-ctrl-bim-bij-renovaties-en-herbestemmingen-deel-3/>

Brouwers, R., De Gunst, D. en Van Heeswijk, H. (2013). Nieuwe kansen voor de galerijflat. Amsterdam NDCC Publishers.

Buijs, M. et al. (2016). Stroomversnelling. Monitoring wijst uit: Nul op de Meter gegarandeerd in Heerhugowaard. BAM, RIGO, TNO. <https://stroomversnelling.nl/nieuws-bericht/monitoring-wijst-uit-nul-op-de-meter-gegarandeerd-in-heerhugowaard/>

Burton, S. (2012). Handbook of Sustainable Refurbishment. Housing. Londen Earthscan Routledge.

BZK, M. O. (2021). Informatieblad Participatie in de Omgevingswet - Wat regelt de wet? Den Haag

Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV). (2022). Veiligheidseffectrapportage bouw en renovatie. <https://hetccv.nl/onderwerpen/integraal-veiligheidsbeleid/veiligheidseffectrapportage-2022/>

Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV). Politiekeurmerk Veilig Wonen. <https://hetccv.nl/keurmerken/particulier/woninginbraak/politiekeurmerk-veilig-wonen-pkvw/>

Cie. Wooncomplex 'Het Breed' Amsterdam (1968). <https://www.cie.nl/Plan-Van-Gool?lang=nl>

Clarke, N. (2021). How Heritage Learns. Dutch Public Housing Heritage. Evolution in Ecosystemic perspective. TU Delft BK books PhD thesis. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:4699e408-847f-45a9-89f8-200bddad4e7c>

DaF-Architecten. (2019). Gouvernestraat Rotterdam WOOG. Tekeningen woningafsluiting.

DaF-Architecten. (2020). Gouvernestraat Rotterdam WOOG. Kleurenschema voorgevel en achtergevel.

De Nijl. Winkelcentrum Anklaar Apeldoorn. <https://www.denijl.nl/project/stadsdeelhart-nieuw-anklaar/>

Delft, L. van & Ven, H. van der. (1989). Uitzicht op de overkant, maatregelen voor een sociaal veiliger woonomgeving KAVEL 6. Delft Universitaire Pers. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:6e9084c0-f588-4f08-a5e0-2600ddd09643>

Derksen, W., Van Hoorn, A., Lörzing, H., Swart, S. en Tennekens, J. (2007). De staat van de ruimte 2007. Nederland zien veranderen. Ruimtelijk Planbureau. NAi Uitgevers Rotterdam.

Dobbelsteen, A. van den, et al. (2014). Prêt-à-Loger. Solardecathlon prijsvraagontwerp en mock-up. <https://www.tudelft.nl/solarurban/research/projects/pret-a-loger> en <http://www.pretaloger.nl/>

Dormaels, A. & Easton, M. (2011). 'Bubbels of Security' in het stedelijk veiligheids belaeid @be. NVK congres. <https://biblio.ugent.be/publication/3067492>

Dorst, M. van (2012). Duurzaam-leefbare wijken. In RM. Rooij, M. J. van Dorst, I. T. Klaasen, & F. Wind (Eds.), *Transformatiestrategieën voor verouderde stadswijken. Ingrijpen in een complexe en kwetsbare werkelijkheid* (pp. 43-56). Technepress.

Duivenvoorde, A. en Hagen, G.J. (2022). *Woonvarianten Senioren*. Platvorm 31 Den Haag.

Dusseldorp. Project Groot onderhoud De Werven Almere 2015-2019. <https://dusseldorp.nu/projecten/groot-onderhoud-de-werven/> bezocht 25 januari 2023.

Edens, C., Franke, S., Jansen, B., Oosterheerd, I., Lengkeek, A., Schuitemaker, A. en Van de Wal, O. (2010). *Stedenbouw als Strategie. De Transformatie van de bestaande stad*. Stadscahiers. SUN / Trancity / Kei.

Ende, T. van de. (2008). *Mariahoeve*. TU Delft Master Thesis.

Except en TNO. (2011). *Huis Vol Energie. Inspiratie voor Energieneutraal wonen*. Energiesprong Rotterdam en SEV.

for Society. Faro, Portugal. CETS No. 199. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=199>

Fraanje, P. et al. (2011). *BouwdetailWijzer. Handboek duurzaam en energiezuinig renoveren*. www.archidat.nl Valkenburg.

Frenández-Galiano, L. & Scoffier, R. (2014). Lacaton & Vasal. AV Monographs nr. 170.

Geerding, D. (2019) Design for Disassembly - a way to minimize building waste. TU Delft Master thesis. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:438547c0-25b7-4dc3-a5ee-7dc5491e13dd>

Gehl, J. (2011). Life Between Buildings. Londen Island Press.

Gehl, J. (2018). Steden voor mensen. Wageningen Uitgeverij Blauwdruk.

Gemeente Almere. (2016). Nieuwsbrief Groot onderhoud De Werven. 14 036. Januari 2016.

Gemeente Almere. (2021). Meerjarenperspectief Groen blauw. Almere, stad als landgoed.

Gemeente Amsterdam. (2020) (1). Groenvisie 2020-2050. Een leefbare stad voor mens en dier.

Gemeente Amsterdam. (2020) (2). Ontwikkelbuurten 2020. Zo staat het met de 32 ontwikkelbuurten in Amsterdam.

Gemeente Amsterdam. (2021) (1). Erfgoed van de week | Kleiburg, van verval naar meesterwerk. <https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/erfgoed-week/kleiburg/>

Gemeente Amsterdam. (2021) (2). Rapportage programma Stadsverbetering 2021-2025. Bestedingsvoorstel Stedelijk Mobiliteits Fonds.

Glas, H., van den Akker, D. en Hiddes, L. (2022). Kosten? Waarde! De Energietransitie als Stedelijke vernieuwing. Platvorm 31 Den Haag.

Haaren M. van en Oostenbrink, M. (2008). Het beste verbeterboek. Architectuur herstel als cultureel ambacht. THOTH Bussum.

HafenCity. (2017). Themen Quartiere Projekte. Strassenverzeichnis HafenCity Hamburg.

Handel, C. van den en Smits, N. (2007). Leefbare loopdekken Amsterdamse Poort. Een inventarisatie van problemen en een voorstel voor de aanpak in basisscenario en plusvarianten. DSP – groep bv. Amsterdam.

Heerhugowaard. 10 dagen timelaps uitvoering project Heerhugowaard <https://vimeo.com/336756179>

Heeswijk, H. van (2015). Renovatie woon- en werkgebouw De Boel. Hans van Heeswijk Architecten Amsterdam.

Hendriks, L. en Hoeve, J. van der. (2009). Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2009/01/01/richtlijnen-bouwhistorisch-onderzoek>

Heren 5 Architecten. (2011). Bloemkoolrijk. De transformatie van een bloemkoolwijk in Zwolle.

Heren 5 Architecten <https://heren5.eu/portfolio/ittersumerlanden-zwolle/>

Herzberger, H. (1996). Ruimte maken, ruimte laten. Lessen in Architectuur. 010 Uitgevers.

Kamari, A., Jensen, S., R., Corrao, R., & Kirkegaard, P. H. (2018). A holistic multi-methodology for sustainable renovation. International Journal of Strategic Property Management, 23, 1, 50-64. <https://doi.org/10.3846/ijspm.2019.6375>

Kerstens W., Lijklema, P., To, N. en Zuylen, E. van. (2023). Een Circulaire Energietransitie. Het waarom en hoe voor gemeenten. Platvorm 31 Den Haag.

Konstantinou, Th. (2014). Façade Refurbishment Toolbox. Supporting the Design of Residential Energy Upgrades. PhD thesis TU Delft. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:874ee906-6afa-4d5d-9af7-22b825976325>

Lacaton, A. & Vasal, J.P. (2015). Freedom of use. The Incidents. Harvard University. Sternberg press.

Lengkeek, A. et al. (2013). Buitenruimte – Binnenwereld. Ontwerpen aan opdrachtgeverschap. Stadscahiers SUN Trancity / KEI.

Lips, J. (2022) Aging (in) Architecture. Master Thesis TU Delft. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:f2cff73-c27c-46f3-af9f-b4d4af2fe6ab>

Lörzing, H., Harbers, A. en Schluchter, S. (2008). Krachtwijken met karakter. Planbureau van de leefomgeving den Haag. NAI Uitgevers.

Lustenhouwer, F. en Westerhuis, M. (2020). Verduurzamen Corporatiewoningen. Inspirerende projecten in de etalage. Platvorm 31 Den Haag.

Meurs, P., Moscoviter, H., Van Schagen, H. en Te Velde, G.J. (2009). De bestaande stad als uitdaging. De methode Van Schagen. Amsterdam Sun Trancity.

Network of Architects & Planners (NAP). (2015). Geslaagde metamorfose van een bloemkoolwijk in Hoofddorp. NAP en Ymere.

Onclin, A. & Koningsberger, V. (2021). Handleiding waardering Almeers erfgoed. Nieuwe criteria voor de Post 65 periode. Gemeente Almere.

Politiekeurmerk. <https://www.politiekeurmerk.nl/>

Post '65. (2021). Film over Het Plan van Gool met Van Gool. Heerlijk Anoniem van Chris Hanselaar, Storyfilm Amsterdam. <https://post65.nl/film-plan-van-gool/>

Quist, W., Zijlstra, H. en Spoormans, L. (2017). NEMAVO – Airey: Kernkwaliteiten e& Transformatiemogelijkheden. Rapport TU Delft iov RCE. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:b3fa723d-fa0e-4d24-8995-c05125ffddbfb>

Rau, T. en Oberhauer, S. (2016). Material Matters. Haarlem B+L Uitgevers.

Remøy, H. en Voordt, Th. van der. (2011). Zorg voor Leegstand. BNA Onderzoek Amsterdam & TU Delft.

Sadik-Khan, J. (2017). Streetfight: Handbook for an Urban Revolution. Londen Penguin Books.

Schröpfer, Th. (2016). Dense + Green. Birkhäuser.

Sinke W. (2021). Solar Energy for Climate Impact. Lezing TUD Urban Energy Institute. TNO en University of Amsterdam. 8 december 2021. <https://www.tudelft.nl/evenementen/2021/urban-energy/urban-energy-lecture-solar-energy-for-climate-impact-challenges-and-opportunities-of-ultra-large-scale-photovoltaics>

Stroomversnelling. Bewoners Communicatie. Draaiboek bewoners in nul op de meter renovatie. <https://www.bewonerscommunicatie.com/index.php/draaiboek/>

Tabb, P.J. and Deverin, A.S. (2013). The Greening of Architecture. Ashgate Franham.

Tellinga, J. (2004). De grote Verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken. 010 uitgevers Rotterdam.

Uyterlinde, J. en Oude Ophuis, R. (2012). Bloemkoolwijken toekomstbestendig maken. SEV eindrapport Rotterdam.

Verkade, Th. en Brömmelstroet, M. te. (2020). Het recht van de snelste. De Correspondent.

Voermans, P. (2022). A new minimum: the potential for existenzminimum dwelling concepts in renovation projects. Bijlmerplein Amsterdam. TU Delft Master Thesis. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:27f09872-08c3-453a-8716-1e883377c21b>

Voordt, Th. Van der (redactie). (2007). Transformatie van Kantoorgebouwen. Utigeverij 010 Rotterdam.

Waaldijk, M. (2022). SubUrban Renewal: A Future for Post 65 Aesthetic and Spatial Identity in Suburban Housing Renovation and Densification. Goedewerf Almere. TU Delft Master Thesis <http://resolver.tudelft.nl/uuid:4edc483f-a798-413a-a32c-22b4e9f345ce>

Weessies, R. (2022). Plan van Gool wordt beschermd stadsgezicht. Architectenweb, 22 maart 2022. <https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=51635>

Weijs-Perrée, M., Dane, G., Van den Berg, P. en Van Dorst, M. (2019). A Multi-Level Path Analysis of the Relationships between the Momentary Experience Characteristics, Satisfaction with Urban Public Spaces, and Momentary- and Long-Term Subjective Wellbeing. In: International Journal of Environmental Research and Public Health. 26 September 2019.

Wessel de Jonge architecten en Climatic Design. (2011). Duurzaam verbeterd! Bepaling duurzaamheid herbestemming karakteristieke gebouwen. Rotterdam. <https://docplayer.nl/7254943-Duurzaam-verbeterd-bepaling-duurzaamheid-herbestemming-karakteristieke-gebouwen.html>

Wittebrood, K., Permentier, M. en Pinkster, F. (2011). Wonen, wijken & interventies. Den Haag Sociaal en Cultureel Planbureau. <https://repository.scp.nl/handle/publications/718>

Zijlstra, H. (2006). Bouwen in Nederland 1940-1970. Continuïteit + Veranderbaarheid = Duurzaamheid. TU Delft PhD Thesis. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:d0aeab30-dd4f-4ccd-9123-14c2ea220be7>

